

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Природничий факультет
Кафедра екології

Дипломна робота (проект)
магістра

з теми: **«СТВОРЕННЯ КОМПЛЕКСНОЇ ПАМ'ЯТКИ ПРИРОДИ
«ТРАЯНІВ ВАЛ»**

Виконав: студент II курсу, Ес011-В19_z

Спеціальності: 101 Екологія

Мельничук Андрій Ярославович

Керівник: Любинський О.І., доктор
с.г.наук, професор

Рецензент: Семерня О.М., доктор
пед.наук, доцент

Кам'янець-Подільський – 2020 рік

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ПРО «ТРАЯНОВІ ВАЛИ».....	8
1.1. Історико-археологічні дослідження «Траянових валів».....	8
1.2. Історія досліджень М.П.Кучери.....	11
1.3. Проблеми річки Збруч, як квазікордону.....	15
1.4. Проблеми землевпорядкування	19
1.5. Питання земельного податку.....	22
1.6. Завдання України перед світом по розширенню ПЗФ... ..	28
1.7. Потреба підвищення природоохоронного статусу території.....	31
РОЗДІЛ 2 ДОСЛІДЖЕННЯ «ТРАЯНОВИХ ВАЛІВ».....	37
2.1.Фізико-географічні дослідження.....	37
2.1.1. Грунтознавство.....	36
2.1.2.«Траянові вали» в системі екомережі Тернопільської області.....	37
2.1.3. Описова характеристика «Траянових» валів.....	38
2.1.4. Розрахунки площі та об'єму об'єкту.....	45
2.1.5. Розрахунок витрачених ресурсів на спорудження валів.....	48
2.1.6. Опис пропонованої до заповідання території.....	51
2.2.Необхідність спеціальних адміністрацій територій ПЗФ	54
2.3.Дослідження діяльності НПП «Дністровський каньйон».....	58
РОЗДІЛ 3. РЕКРЕАЦІЯ ТА ЕКОЛОГІЯ.....	66
3.1.Дослідження з точки зору рекреації.....	66
3.2.Кластерний підхід.....	69
3.3.Екологія «Траянових валів».....	80
3.4.Проблема археологічної інтерпретації М.П.Кучери.....	85
ВИСНОВКИ.....	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	94
ДОДАТКИ.....	108

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДЕІ – Державна екологічна інспекція

ЄС – Європейський союз

КМУ – Кабінет Міністрів України

Міністерство – Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України

НПП – національний природний парк

ОТГ – об'єднана територіальна громада

ПЗФ – природно-заповідний фонд

РЛП – регіональний ландшафтний парк

ВСТУП

Актуальність роботи «Створення комплексної пам'ятки природи Траянів вал» – стосується галузі екологічного права та природоохоронної діяльності. Проведені дослідження сприяють виконанню міжнародних зобов'язань України щодо шляхів збільшення площі території природно-заповідного фонду в межах Тернопільської області, проте можуть бути застосованими на усій території держави.

На прикладі комплексу природних та історико-культурних ландшафтів «Траянового валу» в роботі розглянуті актуальні ефективні механізми для створення та розширення об'єктів природно-охоронного фонду (далі – «ПЗФ»). З акцентуацією саме на комплексність, розглядаємо, розкладаємо на складові, та ілюструємо поетапне вирішення проблем та колізій, закладених до державної екологічної політики України.

Мета та завдання: на наочному прикладі комплексу природних та історико-культурних ландшафтів «Траянового валу» вивчити проблематику створення об'єкту природно-заповідного фонду, як комплексу природних та історико-культурних об'єктів, обґрунтувати необхідність створення спеціальних адміністрацій (для ефективного менеджменту об'єктів природно-охоронного фонду). В умовах, коли землі запасу передані до об'єднаних територіальних громад, обґрунтувати моделі, згідно яких цінні з точки зору збереження природних та історико-культурних комплексів території самоврядуванню вигідно передавати з вилученням до природоохоронних територій загальнодержавного значення (національних природних парків. Довести ефективність включення історико-культурних ландшафтів до мережі природно-заповідного фонду, з метою ефективнішого здійснення збереження, відтворення, раціонального використання природних та історико-культурних комплексів.

Об'єкт дослідження – історико-культурні ландшафти «Траянового валу» та суміжні території, зарезервовані для створення об'єкту ПЗФ зі стратегічною метою «створення РЛП «Подільське Надзбруччя».

Предметом дослідження виступають стратегії Управління екології та природних ресурсів Тернопільської обласної державної адміністрації щодо розширення мережі ПЗФ (в рамках Збручанського екокоридору) та проблематика, що супроводжує наміри щодо їх перетворення в реальність.

Методи дослідження. Були проведені як за допомогою загальнонаукових (описовий, порівняльний, ретроспективний, статистичний) методів так, і спеціалізованого прискіпливого аналізу вітчизняного та міжнародного права, історичних документів та топографічних матеріалів. За базовий метод аналізу наукових праць в царині археології, педогностики, історії та екології був інтегральний. Було здійснено ряд емпіричних польових виїздів з метою обстеження досліджуваних ділянок.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в наступному:

1) Проілюстровано модель правових рішень стосовно оптимального механізму передачі з вилученням земель запасу в НПП від ОТГ, в той актуальний момент, коли останні стали їх розпорядниками;

2) обґрунтовано ефективні адміністративно-територіальні заходи, із врахуванням історичних, природних, етнічних, культурних та інших чинників, що впливають на соціально-економічний розвиток ОТГ в рамках Збручанського екологічного коридору міжрегіонального значення.

3) розроблено концептуальні засади методології заповідання ландшафтів з історико-культурною цінністю по «лінії» саме природно-заповідного фонду;

4) проаналізовано підходи до ефективного менеджменту комплексу природних та історико-культурних ландшафтів «Траянового валу», запропоновано маршрути для екологічних стежок.

Структура та обсяг роботи.

Повний обсяг магістерської роботи становить 93 сторінки друкованого тексту. Робота складається з вступу, трьох розділів, висновку та списку використаної літератури, що містить 134 джерела. А також рисунків, фото та додатків.

Практичне значення отриманих результатів.

- 1) проведено теоретичні обчислення запропонованої до заповідання території в рамках теоретичної «комплексної пам'ятки природи «Траянів вал».
- 2) доведено неефективність створення об'єктів ПЗФ без створення спеціальних адміністрацій і недостатня ефективність створення об'єктів ПЗФ місцевого та регіонального рівня (з та без спеціальних адміністрацій).
- 3) досліджено неефективність розміщення спеціальної адміністрації НПП «Дністровський каньйон» в місті Заліщики та обґрунтовано потребу її перенесення в місто Чортків;
- 4) запропоновано шляхи до вирішення питання щодо потреби створення спеціальної адміністрації Гермаківського дендрологічного парку загальнодержавного значення;

Апробація результатів дослідження.

Спільно з науково-дослідним відділом НПП «Дністровський каньйон» розробляється проект екологічних стежок «Траяновим валом до Дністра» і «Траяновим валом до Збруча».

Висловлюю щирю подяку за надані консультації та підтримку: старшому науковому співробітнику завідувачу відділу охорони природних екосистем Інституту екології Карпат Олександрю Олександровичу Кагалу, кандидату біологічних наук; професору кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича професору Богдану Тарасовичу Рідусу, доктору географічних наук; в.о. завідувача кафедри мінералогії, петрографії і геохімії Львівського національного університету імені Івана Франка Леоніду

Зіновійовичу Скакуну, доценту, кандидату геолого-мінералогічних наук; в.о. завідувача відділом археології Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного Університету ім. Івана Франка Бандрівському Миколі Стефановичу, професору, доктору історичних наук; завідувачу відділу Інституту зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України Корнєєву Валерію Олексійовичу, доктору біологічних наук; археологу, члену Наукового товариства імені Шевченка Володимиру Казимировичу Добрянському.

Колективу науково-дослідного відділу НПП «Дністровський каньйон».

ВИСНОВКИ

Отже, в даній роботі виконано:

- 1) на наочному прикладі комплексу природних та історико-культурних ландшафтів «Траянового валу» вивчено проблематику створення об'єкту даного природно-заповідного фонду (як комплексу природних та історико-культурних об'єктів), а саме Створення автономного об'єкту ПЗФ Тернопільської області «Траянів вал» може розглядатися в якості необхідного етапу комплексного проекту, в рамках якого всі Траянові вали Середнього Подністров'я, кожне з яких на даний момент має локальний статус в якості «пам'яток археології місцевого значення», отримують спільний історико-культурний контекст саме загальнодержавного (національного) значення. У такому випадку, заповіданню підлягатимуть не лиш площі насипних валів, але й площі природних територій, які «у поєднанні з стрімким кам'янистим берегом ріки утворювали одну оборонну лінію» [7];
- 2) аргументована необхідність створення спеціальних адміністрацій для ефективного менеджменту об'єктів природно-охоронного фонду в умовах, коли землі запасу передані до об'єднаних територіальних громад – перенести адміністрацію НПП «Дністровський каньйон» в місто, де її натруджений колектив почне працювати згідно посадових інструкцій, і в т.ч. здійснювати кроки по включенню в склад НПП цінних природно-заповідних об'єктів Збручанського екологічного коридору, зокрема історико-культурних ландшафтів «Траянових валів»;
- 3) обґрунтовано моделі, а саме «Траянові вали» можна сприймати, як один із проявів прото-сталого розвитку – крутосхили Збруча сягають до 100 метрів, тоді як земляний вал був заввишки в краці

роки до 7 метрів («в самій верхній частині насипу частоколу немає, вал суто земляна перешкода, частокол як основа споруди, а не стирчить зверху»). Відповідно, підхід до спорудження даного об'єкту по принципу «траянових валів» економив 85% відсотків ресурсів, не доводилося масового вирубувати ліс, годувати працівників, при цьому задіяних, не створюючи додаткове навантаження на натуральне господарство.

Згідно цього, цінні з точки зору збереження природних та історико-культурних комплексів території самоврядуванню, вигідно передавати з вилученням до природоохоронних територій загальнодержавного значення національних природних парків;

- 4) доведено ефективність включення історико-культурних ландшафтів до мережі природно-заповідного фонду, з метою раціонального здійснення збереження, відтворення, раціонального використання природних та історико-культурних комплексів, тобто у запропонованому нами контексті «Траянових валів» їх природні компоненти є базисними, вони переважають над антропогенною насипною частиною. Тому їх заповідання необхідно здійснювати, відштовхуючись від історико-культурної цінності, проте в рамках стратегій по розширенні території природно-заповідного фонду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Кучера М.П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я. «Археологія», 1992, № 4. С. 43-55.
2. Бугай А.С. Змійові вали. Збірник матеріалів науково-дослідницької спадщини. — Київ: Персонал, 2011. — 276 с. — (Бібліотека українознавства; Вип. 15). — ISBN 978-966-608-973-4.
3. Желєзняк І.М. Топонімія України з основою Троян. В кн.: Ономастика України 1 тис. н. е. К., 1992. — С. 77-87.
4. Романовський В. Західноєвропейські мандрівники Нового часу про культурну спадщину України / В. Романовський // Мандрівець. - 2014. - № 1. — С. 14-21.
5. Сварник І. Україна очима іноземця. Ульріх фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672... через королівство польське... // Жовтень. — 1983. — № 9 (467). — С. 84–100.
6. Древние валы Южной Бессарабии, или Буджака: из истории картографирования в XVIII – XIX вв. / И.В. Сапожников // Материалы по археологии Северного Причерноморья: Сб. научн. тр. — 2011. — Вип. 12. — С. 206-236. — Бібліогр.: 74 назв. — рос.
7. Маслянка Ю. Парадокси сарматизму / Ю. Маслянка // Київські полоністичні студії. - 2013. - Т. 23. - С. 129-142.
8. W. Marczyński, Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie guberni podolskiej, t. 1–3, Wilno 1820–1823 (dalej: Marczyński). Biografię i szczegóły związane z powstaniem pracy ks. Marczyńskiego omawiam szerzej w: T. Epsztein, Wielka własność ziemska..., s. 16–20.
9. Петраускас О.В. Деякі підсумки досліджень комплексу пам'яток пізньоримського часу біля с. Комарів // К., 2014. — ОІУМ 4. — С. 165—183.

10. Fs. S. [F. Siarczyński]. Fr. Siarczyński. Ślady wału Trajana w krajach ruskich. / F. Siarczyński // Czasopism naukowy Księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich. – 1828. – R 1 Z. 2. – S.116–121.
11. Лазурко Л. Становлення польських криптоісторичних видань у Львові ХІХ ст. / Л. Лазурко // Проблеми гуманітарних наук. Серія : Історія. - 2018. - Вип. 42. - С. 121–134.
12. Вельтман А.Ф. 1828. Начертание древней истории Бессарабии с присовокуплением исторических выписок и карты. М. С 75.
13. Kirkor A. Я. Sprawozdanie i wykaz zabytków ztozonich w Akademli Umiejetnoski z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w roku 1878 / / Zbior do antropologii kraiowej.— Krakow, 1879.—Т. 3.— S. 38—41.
14. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии //Труды XI АС.— М., 1901.— С. 201—204, 288, 289, 318, 325, 326, 349.
15. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne w pow. borszczowskim. Wszechświat. Warszawa 1910. nr. 1—3, tudzież monografia, obejmująca wszystkie powiaty podolskie: Tenże »Kultura przedhistoryczna Podola galic.«Lwów 1914. – С. 48.
16. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Булик Н. Життя і діяльність Богдана Януша в контексті інтелектуального середовища Галичини.: Вип. 18. 2014.рiк. – С. 342–368.
17. Пастернак, Ярослав Иванович. Археологія України: первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Ярослав Пастернак; Наук. т-во імені Шевченка. – Торонто: [б.в.], 1961. – 788, [2] с., [22] арк. карт, іл. : іл.
18. Кучера М. П. Змиевы валы Среднего Поднепровья.— К., Наук, думка, 1987.— 208 с.
19. Кучера М.П. Довгі вали. // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.- Київ-Львів, 1997. - С.221-228.
20. Кучера М.П. Траянові вали Східного Поділля // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція: Тез. Доп. Секція археології. -Кам'янець-

- Подільський, 1990. - 64с. - У надзаг.: Кам'янець-Поділ. Пед. Ін-т та ін. - С.39-40.
21. Кучера М.П., Пеняк С.П. Дослідження Траянових валів у Середньому Подністров'ї. // Археологічні дослідження на Україні у 1990 р.- Київ, 1991.- С.37.
22. Кам'янець-Подільський — місто на периферії Римської імперії: найдавніша урбаністична структура і фортифікації // Пам'ятки України. Історія та культура. — 1999. — № 4. — С. 1-80. (у співавторстві з Євгенією Пламеницькою).
23. Сучасний стан та проблемність археологічного дослідження пам'яток римського часу Північної Буковини // МДАПВ. 9. Львів, 2005. С.174-193
24. Гулик С. В. Кадастрові карти як джерело вивчення стану земельних ресурсів Галичини XVII – поч. XX ст. / С. В. Гулик // Історія української географії. – Тернопіль, 2005. – Вип. 11. – С. 85–88.
25. Картографія та історія України: збірник наукових праць. Присвячується 400-річчю від народження Гійома Левассера де Боплана / Ред. кол.: Я. Дашкевич, Ю. Сливка, П. Сохань, О. Шаблій, А. Рудницький, А. Б. Перналь; Упорядн. М. Вавричин. Брандонський університет; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського – Львівське відділення. Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000. – 360 с.
26. Падюка Н. Карти й атласи амстердамського видавництва Гондтів-Янссонів (XVII ст.) у фонді кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника / Н. Падюка // Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника . - 2016. - № 8. - С. 151-175.
27. М.Б. Щукин «Европейская Сарматия» и черняховская культура (хронологические соотношения). // АКД. 07.575 (археология). Л.: 1971.

28. Штика О. Геополітичний розлом як виклик української державності / О. Штика // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. - 2014. - Вип. 3. - С. 104-113.
29. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. (ратифіковану із Заявою Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII). URL:
http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran81#n81
(дата звернення 21.10.2020).
30. Інститут екології Карпат НАН України. Екологічний висновок щодо доцільності проектування й можливості будівництва каскаду з шести гес на Дністрі в межах Тернопільської та Івано-франківської областей. URL:
<http://www.ecoinst.org.ua/pdf/conclusion.pdf>
31. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 06 трав. 2020 р. №280. URL:<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text>
(дата звернення 07.10.2020).
32. Про добровільне об'єднання територіальних громад : Закон України від 05 лют.2015 р. №157. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/157-19#Text>
(дата звернення 08.10.2020).
33. Підвальна О. Г. Стратегія соціально-економічного розвитку Подільського економічного району / О. Г. Підвальна, Т.В. Колесник // Збірник наукових праць Черкаського державного технологічного університету. Серія : Економічні науки. - 2010. - Вип. 25(1). - С. 303-307.
34. Про внесення змін до Методики формування спроможних територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України від 24 січня 2020 р. № 34. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/34-2020-%D0%BF>.
35. Питання функціонування територіальних органів Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру: Постанова Кабінету Міністрів України від 16.11.2020 № 1118. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1118-2020-%D0%BF>.

36. Податковий кодекс України Верховної Ради України від 02 груд. 2010 р. № 2755. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>

(дата звернення 02.11.2020).

37. Про плату за землю: Закон України № 2535 втратив чинність від 01 січ. 2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2535-12#Text>.

38. Про деякі заходи щодо прискорення реформ у сфері земельних відносин: Указ Президента від 15 жовт. 2020 р. № 449/2020. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/449/2020#Text>

(дата звернення 16.10.2020).

39. Земельний кодекс України: Закон України від 25 жовт. 2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14> (дата звернення 15.10.2020).

40. Бюджетний кодекс України : Закон України від 8 липня 2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17> (дата звернення: 15.10.2020).

41. Богославська А. В. Аналіз рівня землекористування заповідників та національних природних парків України / А. В. Богославська. // Ефективна економіка.- 2014. - № 7. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_7_58

42. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон Української РСР від 7 грудня 1984 року № 8073-X. База даних «Законодавство України». URL: <https://zakon.rada.gov.Ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 15.10.2020).

43. Методика визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства» : затверджена Наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 4 квіт. 2007 р. № 149. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-98> (дата звернення: 12.10.2020).

44. Василюк О., Артамонов А., Вяткін О., Галушко О., Коломієць Г. Кривохижа М., Куземко А., Шапаренко С. Ширяєва Д, Шутяк С. Льодовиковий період у заповідній справі: Т. 4. 2016–2017 рр. // Екологія. Право. Людина. №29–30 (69–70), 2019. 174 с.
45. Про внесення змін до статті 288 Податкового кодексу України (щодо орендної плати за землю): Проект Закону України від 12 серп.2014 р. № 4479а.
URL:https://ips.ligazakon.net/document/view/jg3gf68i?an=3&ed=2014_08_12
(дата звернення 27.10.2020).
46. Про внесення змін до статті 288 Податкового кодексу України (щодо орендної плати за землю)": Пояснювальна записка до проекту Закону України від 12.08.2014 № 4479а. URL:
<https://ips.ligazakon.net/document/GG3GF68A?an=4>
(дата звернення 27.10.2020).
47. Про затвердження паспорта бюджетної програми на 2019 рік: Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 14 лютого 2019 р. №61. URL: https://mepr.gov.ua/files/docs/Passporta_KPKVK/2019/2401160.pdf
(дата звернення 28.10.2020).
48. ВИСНОВОК щодо відповідності міжнародно-правовим зобов'язанням України у сфері європейської інтеграції: Висновок до проекту Закону України від 02. вер.2015 № 1063-2. URL:
https://ips.ligazakon.net/document/view/xh0tj1bk?ed=2015_09_02
49. Про створення національного природного парку "Деснянсько-Старогутський": Указ Президента України від 23.лют.1999 р. № 196/99 URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/196/99>
(дата звернення 26.10.2020).
50. Цілі сталого розвитку 2016-2030. URL: <http://www.un.org.ua/ua/tsili-rozvytku-tysiacholittia/tsili-staloho-rozvytku>

51. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року : Закон України від 28 лют. 2019 р. № 2697. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення 20.10.2020).
52. Конституція України від 28 червня 1996 року. Відомості Верховної Ради, 1996. №30.
53. Державна стратегія регіонального розвитку на період до 2020 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 06 серпня 2014 р. № 385. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-2014-%D0%BF> (дата звернення 19.10.2020).
54. Стратегія біорізноманіття ЄС до 2030 року: Повернення природи у наше життя. Звернення Комісії до Європейського Парламенту, Ради, Європейського Економічно-Соціального Комітету та Комітету Регіонів (неофіційний адаптований переклад українською) / пер. з англ. О. Осипенко; ред. та адапт. А. Куземко та ін. — Чернівці : Друк Арт, 2020. — 36 с.
55. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 05 серп. 2020 р. № 695. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF> (дата звернення 24.10.2020).
56. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16.06.1992 р. № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12>
57. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25 черв. 1991 р. № 1264. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12> (дата звернення 12.10.2020).
58. Земельний кодекс України: відомості Верховної Ради України від 25.10.2001 р. № 132/94-ВР// Відом.Верхов. Ради України. — 2002. — №3-4. — С. 27.
59. Про національну інфраструктуру геопросторових даних: Закон України від 13 квіт. 2020 р. №554. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/554-20> (дата звернення 27.10.2020).

60. Про території Смарагдової мережі: Проект закону від 04 груд. 2020 р. № 4461. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70592 (дата звернення 05.12.2020).
61. Про географічні назви: Закон України редакція від 16 лип. 2019 р. № 2604. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2604-15> (дата звернення 21.10.2020).
62. Про внесення змін до Порядку обліку об'єктів культурної спадщини: Наказ Міністерства культури України від 19 серп. 2019 р. № 501. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0941-19> (дата звернення 31.10.2020).
63. Про внесення змін до статті 1 Закону України "Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини" : Постанова Верховної Ради України від 18 січ. 2006 р. №3360. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3360-IV>
64. Про внесення змін до статті 1 Закону України "Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини": Пропозиції Президента до Закону від 26. лют. 2007 р. № 0817. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2\\pdf.
65. Про затвердження Методики визначення розмірів шкоди, зумовленої забрудненням і засміченням земельних ресурсів через порушення природоохоронного законодавства : Наказ Міністерства охорони навколишнього середовища та ядерної безпеки № 171 від 27 жовтня 97 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0285-98#Text> (дата звернення 30.10.2020).
66. Слюсарчук І.І. Пізньоголоценова еволюція ґрунтів Надзбруччя: автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.05 / І.І. Слюсарчук ; Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. — Л., 2008. — 20 с. — укр.
67. Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000 – 2015 роки : Закон України від 21 вер. 2000 р. № 1989. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1989-14#Text>

(дата звернення 01.10.2020).

68. Відновлення лісостанів бука лісового (*Fagus sylvatica* L.) на східній межі природного ареалу / У.О. Бачинська // Лісівництво і агролісомеліорація: Зб. наук. пр. — Харків: УкрНДІЛГА, 2009. — Вип. 115. — С. 90-94. — Бібліогр.: 8 назв. — укр.

69. Wierzejski, A. 1867. Zapisky z wycieczki Podolskiéj. Sprawozdanie Komisji Fiziograficznój s. k. Towarzystwa naukowego Krakowskiego, 1: 165–179

70. Корнеєв, В.А., Вікірчак, О.К., Бабицький, А.І. та Корнеєв, С.В. Нові записи про *Urophora dzieduszuckii* (Diptera: Tephritidae) та оцінку популяції та природоохоронного статусу виду. Українська ентомофауністика, 2019, 10 (1): С.1–6.

71. Бандрівський М. Пам'ятки Верхнього Придністров'я у постголіградський час: михалківська група : (періоди НаВЗ-НаС1, 950/920—730/720 рр. до нар. Хр.) / Микола Бандрівський // Археологічні студії. — 2014. — Вип. 5. — С. 104—121. — Бібліогр.: с. 119—121.

72. Могитич І., Могитич Р., Мовчан Я. Церква з княжої доби в селі Новосілка // Літопис Борщівщини. Історико-краєзнавчий збірник / ред. М. Сохацький та І. Скочиляс. — Борщів: КТ «Джерело», 1993. — Вип. 4.

73. Цегельнюк П.Д., Великанов В.А., Гриценко В. П. и др. Путеводитель экскурсии 095. Силур и девон Подолии. Сводный путеводитель. УССР. 27 МГК, Киев, Наук. думка, 1984. – С. 134-150.

74. Ґрунти Траянових валів: еволюційний та еколого-генетичний аналіз. Ю.М. Дмитрук, Ж.М. Матвіїшина, І.І. Слюсарчук. Чернівці: Рута, 2008. 23, 2008. 228 С. ISBN: 978-966-423-007-7

75. Виявлення територій, придатних для оголошення об'єктами природнозаповідного фонду. Інструктивні та методичні матеріали / О. Василюк, К. Норенко, К. Полянська, С. Шутяк, Д. Ширяєва; за заг. ред. О. Кравченко]. — Видавництво «Компанія «Манускрипт»» — Львів, 2018. — 136 с.

76. Природно-заповідний фонд: земельні питання (посібник) / [За заг. ред. О. Кравченко]. — Видавництво «Компанія «Манускрипт»» — Львів, 2017. — 104 с.
77. «Програма формування регіональної екологічної мережі Тернопільської області на 2002–2015 роки».
78. рішення виконавчого комітету Тернопільської обласної ради від 30 серпня 1990 року № 191 і від 29 листопада 1990 року № 273.
79. Національна Академія Наук України інститут екології карпат звіт про науково-дослідну роботу «Розроблення проекту організації території національного природного парку «Дністровський каньйон», охорони, відтворення та рекреаційного використання його природних комплексів і об'єктів» (завершальний) Том I – текстова частина проекту Керівник НДР, завідувач відділу охорони природних екосистем, к.б.н., с.н.с. О.О.Кагало.
80. Про створення національного природного парку «Дністровський каньйон»: Указ Президента від 03 лют. 2010 р. №96/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96/2010>
(дата звернення 03.11.2020 р.)
81. Михайло Ходоровський «Масони у Галичині XVIII ст». URL: <http://www.ji.lviv.ua/n36-1texts/xodorovskyj.htm>
82. В. Гетьман. Дністровський каньйон у національному природному парку. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. — Київ : Київський університет, 1958- . – ISSN 1728-2721 вип. 1 (64). – 2016.
83. Про зміну меж національного природного парку "Дністровський каньйон: Указ Президента від 17 квіт. 2019 р. № 147/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/147/2019>
(дата звернення 17.10.2020 р.)

84. Про внесення змін до Положення про національний природних парк "Дністровський каньйон: Наказ Міністерства екології та природних ресурсів України від 22 лип. 2019 р. №264. URL: https://mepr.gov.ua/files/docs/nakazy/2019/nakaz_264.pdf (дата звернення 21.10.2020 р.)
85. Розподіл за напрямками (заходами) коштів, передбачених у державному бюджеті за програмою 2401270 "Здійснення природоохоронних заходів" на 2018 рік: Додаток до постанови Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2018 р. № 361 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 888).
86. Результати відкриття пакетів документів на посади директорів установ ПЗФ, що відбулись 23 листопада 26 Листопада 2020, 19:38 URL: <https://mepr.gov.ua/news/36356.html>.
87. У Національному природному парку «Дністровський каньйон» запрацював оновлений офіс Міністерство екології та природних ресурсів України, опубліковано 19 березня 2019 року о 14:56 URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/v-nacionalnomu-prirodnomu-parku-dnistrovskij-kanjon-zapracyuvav-onovlenij-ofis>
88. Горда Л. В. Еволюція Подільсько-Буковинської частини долини Дністра в пізньому кайнозої (за морфометричними даними) / Л. В. Горда, Б. Т. Рідуш // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. - 2013. - Вип. 672-673. - С. 5-10.
89. Сото, Ернандо де. Загадка капіталу [Текст] : чому капіталізм перемагає лише на Заході і ніде більше / Е. д. Сото ; пер. М. Климчук. - К. : Ніка-Центр, 2009. - 232 с. - Бібліогр.: с. 207-218. - ISBN 978-966-521-515-8
90. Формування спроможних територіальних громад: практичний посібник URL: <https://www.auc.org.ua/sites/default/files/library/posibnyk.tergrweb.pdf>
91. Бондар І. «Траянові вали» Середнього Подністров'я як історично-археологічна пам'ятка фортифікаційної архітектури / І. Бондар //

Магістерський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. - 2018. - Вип. 28. - С. 232–233. - Бібліогр. в кінці ст.

92. Ю.Г. Бондаренко Відмінності між категоріями туризм і рекреація та вплив глобалізаційних процесів на їх розвиток / Бондаренко Ю.Г. // збірник матеріалів X Міжнародної науково-практичної конференції [Сучасні тенденції розвитку світової економіки: ХНАДУ], - (м. Харків, 18 травня 2018 р.), С.308-309.

93. Про туризм : Закон України від 15 вер. 1995 № 324. URL: [Електронний ресурс: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/pdf.>].

94. Кирилюк Л. М. Ландшафти Подільської височинної висотно-ландшафтною області як об'єкти туризму / Л. М. Кирилюк, А. Г. Кізюн, О. М. Гусак // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія : Географія. - 2013. - Вип. 25. - С. 102-108.

95. Мирош М. Про поняття археологічного туризму / М. Мирош, О. Роїк // Сталий розвиток – стан та перспективи : матеріали міжнародного наукового симпозіуму SDEV'2018, Львів-Славське, Україна, 28 лютого–3 березня 2018 року. — Львів : Панорама, 2018. — С. 318–321. — (Туризм як чинник сталого розвитку).

96. Михайліченко Г. І. Формування інноваційних туристичних кластерів як конкурентної переваги розвитку регіону / Г. І. Михайліченко // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". – 2012. – № 727 : Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. – С. 341–349.

97. П'ятківський І. Гермаківський дендропарк // ТЕС. — Тернопіль, 2004. — Т. 1. А – Й. — 350 с.

98. Блюхер Г. Л. фон. Военные подвиги и анекдоты прусского генерал-фельдмаршала и орденов разных государств кавалера Блюхера, взятые из собственных его записок, со времени французской революции / Пер. с нем.

— Ч. 1. — М.: в университетск. тип., 1813. –VI, 78 с.; Ч. 2. — М.: в университетск. тип., 1814. — 108 с.; Ч. 3. — М.: в университетск. тип., 1814. — 132 с.

99. Денека М. Ліс, любов моя: [Гермаківський дендропарк] // Надзбручанська правда. — 1981. — С.2.

100. Дудар О. Денека Микола Григорович (25.11.1914, с. Яблунів, нині Гусятин. р-ну — 25.10.1985, с. Гермаківка, Борщів. р-ну) — лісничий // ТЕС. — Тернопіль, 2004. — Т. 1. А – Й. — 476 с.

101. Дам'ян Горняткевич. Печери в Кривчу// Літопис Борщівщини. Історико-краєзнавчий збірник / ред. М. Сохацький та І. Скочиляс. — Борщів: КТ «Джерело», 1993. — Вип. 4. С.23-25.

102. Лісовий кодекс України: Закон України від 21.01.1994 № 3852-VII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12> (дата звернення 01.10.2020).

103. Kagalo A. and Prots B. (Eds) 2012. Концепція середовища існування охорони біорізноманіття: основні документи Європейського Союзу. ZUKC, Львів. 278 с. (Українською мовою).

104. Ващишин М. Я. Правове забезпечення формування Смарагдової мережі в Україні / М. Я. Ващишин // Юридичний науковий електронний журнал. — 2018. — №3. — С.115–118.

105. Дубик Ю. Миколаївська церква у селі Збручанське // Літопис Борщівщини. — Борщів, 1995. — Вип. 7. — С. 51 — 63.

106. Унікальні перлини природи Тернопільщини За В.М. Черняк, Г.Б. Синиця, І.О. П'ятківський С 97.

107. Михайло Сохацький. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. Випуск 6 — Борщів, 1994.С 4-15.

108. Козовий В. А. Сентиментальний туризм як соціальне явище та один з найперспективніших видів туризму в межах українсько-польського

прикордоння / В. А. Козовий // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. - 2017. - № 2. - С. 133-139.

109. Крушинська О. Дністер. Туристичний путівник. У 2-х томах. Том перший. Від витоків до гирла Збруча. – Львів: Центр Європи, 2016. – 624 с.

110. Окопи св. Трійці: історична доля та пам'яткоохоронна традиція однієї з "нездоланих твердинь" Поділля / В.М. Парацій // Сіверщина в історії України: Зб. наук. пр. — К.: Глухів, 2010. — Вип. 3. — С. 14-19.

111. Масюк Ю. О. Стратегічне управління розвитком туризму в Україні : дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук : 08.00.03 – економіка та управління національним господарством / Юлія Олегівна Масюк; Міністерство освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка. – Львів, 2017. – 318 с. – Бібліографія: с. 221–253.

112. Heschel Abraham J.. The Circle of the Baal Shem Tov: Studies in Hasidism. Edited by Dresner Samuel H.. Chicago: University of Chicago Press. 1985. Pp. xlv, 213.

113. Олександр Дудар. Пам'ятки природи Борщівщини // Літопис Борщівщини. Випуск 6 — Борщів, 1994. С 50-53.

114. Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики: перші поземельні кадастри Галичини, покажчик населених пунктів / Відп. ред. Я. Захарчишина; Укладачі: Я. Пироженко, В. Сіверська. Архівне управління при Раді міністрів Української РСР; Центральний державний історичний архів УРСР у Львові. – К., 1965. – 356 с.

115. Бандрівський М. Меч з Угрина біля Чорткова і проблема поширення пам'яток голіградської культури на півдні Тернопільщини / М. Бандрівський, В. Добрянський // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. - 2011. - Т. 2. - С. 16-22.

116. Свешніков І. К. Пам'ятки голіградського типу на Західному Поділлі // МДАПВ. – 1964. – Вип. 5. – С. 40–66.
117. Завітій, Богдан. Дослідження Лошнівського городища ранньозалізного віку та його околиць у 2008 р. // Вісник Інституту археології Львівського національного університету ім. Івана Франка. — Львів, 2006. — Вип. 4. — С. 111-29.
118. Михайло Сохацький. І.Г.Верхратський - відомий український філолог, письменник і природознавець// Літопис Борщівщини. Історико-краєзнавчий збірник / ред. М. Сохацький та І. Скочиляс. — Борщів: КТ «Джерело», 1993. — Вип. 4.С.74-75.
119. Гулик С. В. До питання про відновлення унікальних ландшафтів степу “Панталиха” / С. В. Гулик // Зб. наук. праць Міжнар. конф. “Роль природно-заповідних територій Західного Поділля та Юри Ойцовської у збереженні біологічного та ландшафтного різноманіття”. 23–25 травня 2002 р. – Гримайлів, 2002. – С. 46–48.
120. М.Бандрівський. Степ Панталиха на Тернопільському плато – незаселена територія (“нічийна земля”– ?) між ареалами ранньої висоцької і голіградської культур // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка: у двох част. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч.І. – С. 17–19.
121. М.Бандрівський Поселенські структури Голіградської культури і основні критерії їхнього виділення в контексті проблеми протоурбанізаційних процесів у Верхньому Придністер'ї та Північно-Східних Карпатах в останній чверті II тис. до нар. Хр. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2013. – Вип.17. – С.73–110.
122. Куропаткин А. Н. Русско-японская война, 1904–1905: Итоги войны / А. Н. Куропаткин. – СПб.:Полигон, 2003. – 529 с.

123. Коваль М. Укріплений район – наслідок еволюції довготривалої фортифікації / М. Коваль // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія : Історичні науки. - 2014. - Вип. 22. - С. 248-259.
124. Лозинська С. Паннонський лімес Римської імперії та етапи його розбудови в I-III ст. н.е. / Світлана Лозинська // Наукові записки Національного ун-ту «Острозька академія» : Історичні науки. – Острог : НУОА, 2006. – С.334-345.
125. Стэнли Г. М. В дѣбрях Африки: История поисков, освобождения и отступления Эмина Паши правителя Экватории / Пер. с англ. Е. Г. Бекетовой; Под ред. А. Н. Бекетова. Т. 1—2. — Санкт-Петербург: тип. Пантелеевых, 1892.
126. Бандрівський М. Сучасне розуміння “скіфського” і проблема Етнокультурної приналежності носіїв середньо дністровської групи / М. Бандрівський // МДАПВ. - Львів, 2007. - Вип.11. - С.77-100.
127. Бандрівський М. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. – Львів, 2014. – 573 с. / В. Отрощенко // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. - 2014. - Вип. 18. - С. 417-418.
128. М.И.Ростовцев. Эллинство и иранство на юге России. Общий очерк. Изд-во "Огни", Петроград, 1918, VIII + 190 с.
129. Жуленков О. В. Інтегральний підхід до синтезу досвіду. Полісемантика поняття "інтегральний підхід до синтезу досвіду" / О. В. Жуленков // Мультиверсум. Філософський альманах. - 2014. - Вип. 6-7. - С. 155-165. (С 157).
130. М.Бандрівський. Вивчення скіфських старожитностей на Борщівщині // Літопис Борщівщини. Борщів. 1993.№ 3. С.3-9.
131. Pääbo S. The mosaic that is genome / S. Pääbo // Nature. – 2003. – № 421. – P. 409-412.

132. Stratum plus №2. 2014 Генетические корни трипольцев: что мы узнали после восьми лет исследований С. 303-307.

133. Екологічний паспорт. Тернопільська область: затверджено Наказом Міністерства екології та природних ресурсів України від «31» березня 2017 року № 150. URL: https://mepr.gov.ua/files/docs/eco_passport/2017/.pdf.

134. Регіональної схема формування екологічної мережі Хмельницької області: затверджено рішенням Хмельницької обласної ради від 28 лип. 2016 р. № 37-7/2016. URL: <https://www.adm-km.gov.ua/wp-content/uploads/2016/08/.pdf>.